DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl--06-11-02 Pages: 14-27

Oriental Journal of History, Politics and Law

ORIENTAL JOURNAL OF HISTORY, POLITICS AND LAW

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

ECOLOGICAL RATIONALITY: SOCIO-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND NORMATIVE MECHANISMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Zarina Amirovna Abduazimova
Associate Professor, PhD in Philosophy,
Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences,
Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: ecological rationality, sustainable development, ecological thinking, environmental responsibility, intergenerational justice, precautionary principle, normativity, co-evolution, ecological culture, global solidarity.

Received: 01.11.26
Accepted: 02.11.26
Published: 03.11.26

Abstract: The article examines the socio-philosophical nature and the value and normative foundations of ecological rationality under global environmental transformations. Using systemic, dialectical, axiological and comparative institutional approaches, the author compares instrumental and ecological rationality in terms of the criterion of reasonableness, the time horizon, the range of consequences taken into account, the attitude to nature and the subject of responsibility. Four features of ecological rationality are identified: systemic character, axiological orientation, normativity and co-evolution. Sustainability, intergenerational justice, global solidarity, recognition of the intrinsic value of nature and the precautionary principle are substantiated as its value foundations. The ethical, legal, governance and cultural-educational levels of environmental responsibility and the relation between individual and institutional responsibility are analysed, with reference to international practice and Uzbekistan's environmental policy documents. The author proposes an integrative five-component model (cognitive, axiological, normative, institutional and prognostic) with practical criteria and implementation mechanisms, and formulates recommendations for public administration and education.

EKOLOGIK RATSIONALLIK: BARQAROR TARAQQIYOTNING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI VA ME'YORIY MEXANIZMLARI

Zarina Amirovna Abduazimova
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi boshlig‘i,
O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: ekologik ratsionallik, barqaror taraqqiyot, ekologik tafakkur, ekologik mas’uliyat, avlodlararo adolat, ehtiyotkorlik tamoyili, me’yoriylik, koevolyutsiya, ekologik madaniyat, global birdamlik.

Annotatsiya: Maqolada global ekologik transformatsiyalar sharoitida ekologik ratsionallikning ijtimoiy-falsafiy mohiyati, qadriyatli va me’yoriy asoslari tahlil qilinadi. Tizimli, dialektik, aksiologik va qiyosiy-institutsional yondashuvlar asosida instrumental va ekologik ratsionallik oqilonalik mezoni, vaqt ufqi, hisobga olinadigan oqibatlar doirasi, tabiatga munosabat va mas’uliyat subyekti bo‘yicha qiyoslanadi. Ekologik ratsionallikning tizimlilik, aksiologik yo‘naltirilganlik, me’yoriylik va koevolyutsionlik xususiyatlari ochib beriladi. Barqarorlik, avlodlararo adolat, global birdamlik, tabiatning ichki qadriyatini e’tirof etish va ehtiyotkorlik tamoyili uning qadriyatli asoslari sifatida asoslanadi. Ekologik mas’uliyatning axloqiy, huquqiy, boshqaruv va madaniy-ma’rifiy darajalari, individual va institutsional mas’uliyat nisbati xalqaro amaliyot va O‘zbekistonning ekologiya sohasidagi hujjatlari misolida tahlil qilinadi. Muallif kognitiv, aksiologik, normativ, institutsional va prognostik komponentlardan iborat integrativ modelni amaliy mezonlar va joriy etish mexanizmlari bilan taklif etadi hamda boshqaruv va ta’lim sohasiga doir tavsiyalar beradi.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ И НОРМАТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Зарина Амировна Абдуазимова
доктор философии (PhD) по философским наукам, доцент,
начальник кафедры социально-гуманитарных наук,
Правоохранительная академия Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: экологическая рациональность, устойчивое развитие, экологическое мышление, экологическая ответственность, межпоколенческая

Аннотация: В статье анализируются социально-философская сущность, ценностные и нормативные основания экологической рациональности в условиях

справедливость, принцип предосторожности, нормативность, коэволюция, экологическая культура, глобальная солидарность.

глобальных экологических трансформаций. На основе системного, диалектического, аксиологического и сравнительно-институционального подходов инструментальная и экологическая рациональность сопоставляются по критерию разумности, временному горизонту, кругу учитываемых последствий, отношению к природе и субъекту ответственности. Раскрываются системность, аксиологическая направленность, нормативность и коэволюционность экологической рациональности. В качестве её ценностных оснований обосновываются устойчивость, межпоколенческая справедливость, глобальная солидарность, признание внутренней ценности природы и принцип предосторожности. Этический, правовой, управленческий и культурно-просветительский уровни экологической ответственности, соотношение индивидуальной и институциональной ответственности рассматриваются на примере международной практики и документов Узбекистана в сфере экологии. Автор предлагает интегративную модель из когнитивного, аксиологического, нормативного, институционального и прогностического компонентов с практическими критериями и механизмами внедрения, а также рекомендации для сферы управления и образования.

Kirish. XXI asrda global ekologik muammolarning keskinlashuvi insoniyat taraqqiyotining konseptual asoslarini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning cheklanganligi, biologik xilma-xillikning qisqarishi va texnogen ta’sirning kuchayishi tabiiy muhit bilan birga jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy hayotiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2023-yilgi Global barqaror taraqqiyot hisobotida Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish sur’ati sekinlashgani va ilm-fanga tayangan transformatsiyani jadallashtirish zarurligi qayd etilgan [1]. Sayyoraviy chegaralar konsepsiyasi esa insoniyat faoliyati Yer tizimining barqaror holatini ta’minlovchi ayrim chegaralardan (iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi, azot aylanishi) allaqachon chiqib ketganini ko‘rsatadi [2]. Bunday sharoitda ekologik muammolarni faqat texnologik yoki

iqtisodiy vositalar bilan hal etib bo‘lmasligi ayon bo‘lmoqda: muammo qarorlar qabul qilinadigan tafakkur tarzining o‘zida ham mavjud.

An’anaviy ratsionallik konsepsiyasida inson faoliyatining oqilonaligi, asosan, belgilangan maqsadga erishish, vositalardan samarali foydalanish, natijani hisoblash va jarayonni nazorat qilish bilan izohlangan. Bu yondashuv ilmiy-texnik taraqqiyotga katta hissa qo‘shgan, biroq ekologik inqiroz sharoitida uning cheklangan tomonlari aniq ko‘rina boshladi. Iqtisodiy samaradorlik yoki texnologik muvaffaqiyat har doim ham ekologik xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlamaydi; qisqa muddatda foydali bo‘lgan qaror uzoq muddatda qaytarilmas yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, ekologik ratsionallikni inson, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning yangi ijtimoiy-falsafiy modeli sifatida tadqiq etish dolzarb ilmiy vazifadir. Ekologik ratsionallik doirasida oqilona qaror tushunchasi ham yangi mazmun kasb etadi: qarorning samaradorligi uning iqtisodiy natijasi bilangina emas, balki tabiiy muhitga ta’siri, ijtimoiy adolatga mosligi, kelajak avlodlar manfaatini hisobga olishi va ekologik muvozanatni saqlashga qo‘shadigan hissasi bilan ham baholanadi.

Tadqiqotning maqsadi global ekologik transformatsiyalar sharoitida ekologik ratsionallikning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini, qadriyatli va me’yoriy asoslarini aniqlash hamda uning barqaror taraqqiyotni ta’minlashdagi konseptual ahamiyatini asoslashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi tadqiqot savollari qo‘yildi: (1) ekologik ratsionallik an’anaviy instrumental ratsionallikdan qaysi mezonlar bo‘yicha farqlanadi; (2) uning qadriyatli asoslarini qaysi tamoyillar tashkil etadi; (3) ekologik qadriyatlar qanday me’yoriy va institutsional mexanizmlar orqali amaliy qarorlarga aylanadi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: ratsionallik tushunchasining falsafiy genezisi va ekologik tafakkurga o‘tish xususiyatlarini tahlil qilish; ekologik ratsionallikning tizimli, aksiologik, me’yoriy va koevolyutsion xususiyatlarini aniqlash; uning asosiy qadriyatli tamoyillarini asoslash; ekologik mas’uliyatning individual va institutsional darajalarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganish; ekologik qarorlar qabul qilishning huquqiy, axloqiy va institutsional mexanizmlarini tahlil qilish; ekologik ratsionallikning integrativ modelini taklif etish va uni O‘zbekiston sharoitida qo‘llashga doir tavsiyalar ishlab chiqish.

Ilmiy yangilik shundaki, maqolada ekologik ratsionallik kognitiv, aksiologik, normativ, institutsional va prognostik komponentlardan iborat integrativ model sifatida konseptuallashtiriladi, har bir komponent uchun amaliy baholash mezonlari va joriy etish mexanizmlari taklif qilinadi hamda ekologik mas’uliyat oqilona qarorning tashqi cheklovi emas, balki ratsionallikning ichki mezoni ekani asoslanadi.

Adabiyotlar sharhi. Ratsionallik muammosi falsafa tarixida inson tafakkuri, bilish faoliyati va ijtimoiy amaliyotning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida o‘rganilgan. Klassik yondashuvlarda ratsionallik mantiqiy izchillik, fikrning asoslanganligi va harakat tamoyillarini umumlashtirish qobiliyati bilan bog‘lab talqin etilgan. Zamonaviy ijtimoiy falsafada esa uning instrumental, kommunikativ va tizimli jihatlari tadqiq qilinmoqda. R. Brandom ratsionallikni subyektlarning o‘zaro e’tirofi hamda asos berish va asos talab qilish amaliyotiga tayanuvchi me’yoriy hodisa sifatida talqin qiladi [3]. R. Yaeggi hayot shakllarini ijtimoiy amaliyotlar majmui sifatida tahlil qilib, ularni muammolarni hal etish qobiliyati va oqilonalik mezonlari asosida tanqidiy baholash mumkinligini ko‘rsatadi [4]. H. Roza zamonaviy jamiyatning dunyoni o‘zlashtirish doirasini to‘xtovsiz kengaytirishga intilishi inson va dunyo o‘rtasidagi munosabatda begonalashuvni kuchaytirishini qayd etib, unga muqobil sifatida “rezonans” munosabati g‘oyasini ilgari suradi [5]. Bu qarashlar ratsionallikni faqat vosita va maqsad nisbati bilan emas, inson va dunyo o‘rtasidagi munosabat sifati bilan ham bog‘lab tushunish imkonini beradi.

Barqaror taraqqiyot nazariyasida J. Saks barqaror rivojlanishni iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy inklyuziya, ekologik barqarorlik va samarali boshqaruvni birga ko‘rib chiquvchi kompleks yondashuv sifatida talqin qiladi [6]. E. Braun Vays ishlab chiqqan avlodlararo adolat konsepsiyasi ekologik mas’uliyatning vaqt chegaralarini kengaytiradi: har bir avlod tabiiy va madaniy merosni kelajak avlodlar uchun saqlash majburiyatiga ega [7]. S. Gardiner iqlim o‘zgarishini axloqiy mas’uliyat va avlodlararo adolat nuqtayi nazaridan tahlil qilib, uning global, avlodlararo va nazariy jihatlari birlashgan “mukammal axloqiy bo‘ron” ekanini ko‘rsatadi [8].

Ekologik falsafada V. Plamvud inson va tabiatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yuvchi dualistik tafakkurni tanqid qilib, tabiatni faqat inson ehtiyojini qondiruvchi resurs deb bilish “aqlning ekologik inqirozi”ga olib kelishini asoslaydi [9]. H. Yonas mas’uliyat falsafasida texnologik sivilizatsiya davrida inson faoliyatining uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olish axloqiy burch ekanini ko‘rsatadi [10]. Bu yondashuv ekologik ratsionallikning me’yoriy asoslarini shakllantirishda asosiy nazariy manbalardan biridir.

K. Folke va hammualliflar insoniyatni biosferaning ajralmas qismi sifatida ko‘rib, antropotsen davrida jamiyat taraqqiyoti ijtimoiy-ekologik tizimlarning barqarorligi va moslashuvchanligiga bog‘liq ekanini asoslaydi [11]. T. Heyl iqlim o‘zgarishini sabab va oqibatlari bir necha avlod davomida namoyon bo‘ladigan “uzoq muammolar” sirasiga kiritadi va bunday muammolar boshqaruv institutlaridan uzoq vaqt oralig‘ida mas’uliyatli qaror qabul qilish qobiliyatini talab etishini ko‘rsatadi [12]. Global darajadagi hamkorlik masalasida Yu. Habermasning postmilliy konstellyatsiya va kosmopolitik birdamlik haqidagi qarashlari [13], M. Tsyurnning global boshqaruvni hokimiyat, legitimlik va munozara tushunchalari orqali tahlil qilgan nazariyasi [14] muhim nazariy tayanch bo‘la oladi.

Ko‘rib chiqilgan tadqiqotlar ekologik ratsionallikning ayrim jihatlarini chuqur yoritgan. Biroq ularda kognitiv, aksiologik, normativ, institutsional va prognostik komponentlar, odatda, alohida tahlil qilinadi. Bu komponentlarni yagona integrativ ijtimoiy-falsafiy model doirasida o‘rganish va uni milliy sharoitga tatbiq etish masalasi yetarlicha ishlanmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, uning metodologik asosini tizimli, dialektik, aksiologik va qiyosiy-institutsional yondashuvlar tashkil etadi. Tizimli yondashuv ekologik ratsionallikni jamiyat, iqtisodiyot va tabiat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqalar majmui sifatida o‘rganish imkonini berdi. Dialektik yondashuv instrumental ratsionallikdan ekologik yo‘naltirilgan tafakkurga o‘tish jarayonidagi ziddiyatlarni aniqlashga xizmat qildi. Aksiologik yondashuv barqarorlik, adolat, mas’uliyat va global birdamlik kabi qadriyatli asoslarni tahlil qilishda qo‘llanildi. Qiyosiy-institutsional yondashuv yordamida ekologik me’yorlarning huquqiy, boshqaruv va madaniy-ma’rifiy mexanizmlarda namoyon bo‘lishi o‘rganildi. Manbaviy asos sifatida xalqaro hujjatlar (Rio deklaratsiyasi, Parij kelishuvi, BMT Bosh Assambleyasi rezolyutsiyalari), O‘zbekiston Respublikasining ekologiya sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari hamda ekologik falsafa va barqarorlik tadqiqotlari bo‘yicha xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Tadqiqotda so‘rovnoma yoki statistik tahlil o‘tkazilmagan; olingan xulosalar konseptual xususiyatga ega.

Tahlil va natijalar. 1. Ratsionallik genezisi va ekologik tafakkurning shakllanishi. Ratsionallik insoniyat tafakkuri tarixida turli mazmun va shakllarda namoyon bo‘lgan. Klassik talqinda aql insonning voqelikni mantiqiy anglash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va faoliyatini muayyan tamoyillar asosida tashkil etish qobiliyati sifatida e’tirof etilgan. Yangi davrda esa ratsionallik tobora instrumental mazmun kasb etib, samaradorlik, hisob-kitob, nazorat va belgilangan maqsadga erishish vositalarini tanlash bilan tenglashtirila boshladi.

Global ekologik muammolar instrumental yondashuvning chegaralarini ochib berdi. Qisqa muddatli iqtisodiy manfaatga asoslangan qarorlar uzoq muddatda ekologik va ijtimoiy yo‘qotishlarga sabab bo‘lishi mumkin. Bunda xatolik vositalarni noto‘g‘ri tanlashda emas, maqsadning o‘zi tor belgilanganida, ya’ni qaror oqibatlari hisobga olinadigan makon va vaqt doirasi haddan tashqari qisqarganida ko‘rinadi. Shu sababli ekologik ratsionallikni ratsional tafakkurning yangi sifat bosqichi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Bizning fikrimizcha, ekologik ratsionallik inson, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tizimli anglash, ekologik qadriyat va me’yorlarga asoslangan qarorlar qabul qilish hamda ijtimoiy-tabiiy tizimlarning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga yo‘naltirilgan integrativ tafakkur shaklidir. Uning mohiyatini to‘rtta o‘zaro bog‘liq xususiyat orqali ochib berish mumkin.

Tizimlilik. Ekologik ratsionallik ijtimoiy, iqtisodiy va tabiiy jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga oladi. Har qanday qaror faqat bevosita natijasi bilan emas, boshqa tizimlarga ko‘rsatadigan bilvosita ta’siri bilan ham baholanadi. *Aksiologik yo‘naltirilganlik.* Ekologik ratsionallik samaradorlikni yagona mezon deb qabul qilmaydi; u barqarorlik, adolat, mas’uliyat va hayot sharoitlarini saqlash kabi qadriyatlarni qaror qabul qilish jarayoniga kiritadi. *Me’yoriylik.* Ekologik ratsionallik inson faoliyatining maqbul chegaralarini belgilovchi, ekologik xavflarning oldini olishga va tabiiy muhitga yetkaziladigan zararni kamaytirishga qaratilgan me’yorlarni shakllantiradi. *Koevolyutsionlik.* Bu xususiyat jamiyat va tabiatning o‘zaro uyg‘un rivojlanishini nazarda tutadi: insoniyat taraqqiyoti ekotizimlarning tabiiy tiklanish imkoniyatlariga mos kelishi lozim.

Demak, ekologik ratsionallik an’anaviy ratsional tafakkurni inkor etmaydi, balki uning mazmunini ekologik, axloqiy va ijtimoiy mezonlar bilan boyitadi. Ikki tafakkur turi o‘rtasidagi farqlarni quyidagi jadvalda umumlashtirdik.

1-jadval. Instrumental va ekologik ratsionallikning qiyosiy tavsifi (muallif ishlanmasi)

Mezon	Instrumental ratsionallik	Ekologik ratsionallik
Oqilonalikning asosiy mezoni	Maqsadga erishishning samaradorligi, xarajat va natija nisbati	Samaradorlikning ekologik xavfsizlik, adolat va barqarorlik bilan muvofiqligi
Vaqt ufqi	Qisqa va o‘rta muddat	Uzoq muddat, kelajak avlodlar manfaati
Hisobga olinadigan oqibatlar	Bevosita va o‘lchanadigan natijalar	Bevosita, bilvosita va kumulyativ ta’sirlar
Tabiatga munosabat	Resurs va faoliyat obyekti	Mustaqil qadriyatga ega hayotiy muhit, koevolyutsiya sherigi
Noaniqlik sharoitida qaror	To‘liq dalil bo‘lmaguncha cheklov qo‘yilmaydi	Ehtiyotkorlik tamoyili: jiddiy va qaytarilmas xavf oldindan baholanadi
Mas’uliyat subyekti	Asosan individ yoki alohida tashkilot	Individ, institutlar va xalqaro hamjamiyat
Bilim manbai	Ekspert va texnik bilim	Fanlararo bilim, manfaatdor tomonlar ishtirokida birgalikda yaratilgan bilim

2. Ekologik ratsionallikning qadriyatli asoslari. Ekologik ratsionallikning o‘ziga xosligi, avvalo, uning qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi. Instrumental ratsionallikda asosiy e’tibor maqsadga erishish vositalarining samaradorligiga qaratilsa, ekologik ratsionallik maqsadlarning o‘zini, ularning ijtimoiy va tabiiy oqibatlarini ham baholashni talab qiladi. Tadqiqotda beshta asosiy qadriyatli tamoyil ajratib ko‘rsatildi.

Barqarorlik. Barqarorlik ekologik ratsionallikning markaziy kategoriyasi bo‘lib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muvozanatni saqlash va jamiyatning uzoq muddatli

rivojlanish imkoniyatlarini ta’minlashni nazarda tutadi. J. Saks barqaror taraqqiyotni tahliliy tushuncha bilan birga me’yoriy tushuncha, ya’ni munosib jamiyat maqsadlarini belgilovchi qarash sifatida ham talqin qiladi [6].

Avlodlararo adolat. Bu tamoyil ekologik mas’uliyatning vaqt doirasini kengaytiradi. E. Braun Vays konsepsiyasiga ko‘ra, har bir avlod sayyora merosidan foydalanuvchi va ayni paytda uni keyingi avlodlarga yetkazuvchi omonatdor hisoblanadi [7]. Demak, hozirgi avlodning iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlari kelajak avlodlarning yashash imkoniyatlariga zarar yetkazmasligi kerak.

Global birdamlik. Ekologik muammolar davlat chegaralari bilan cheklanmaydi. Ularni hal etish milliy manfaatlar bilan bir qatorda xalqaro hamkorlik va umumiy mas’uliyatni talab qiladi. Yu. Habermasning milliy davlat doirasidan chiquvchi muammolar uchun postmilliy hamkorlik shakllari zarurligi haqidagi qarashlari bu masalaning nazariy asoslarini kengaytiradi [13]. M. Tsyurn xalqaro institutlar qarorlarining samaradorligi ularning ijtimoiy jihatdan e’tirof etilgan legitimligiga bog‘liqligini ko‘rsatadi [14]. Shunday ekan, global birdamlik umumiy qadriyat bo‘lish bilan birga, adolatli va legitim institutsional tartibni ham taqozo etadi.

Tabiatning ichki qadriyatini e’tirof etish. Ekologik tafakkur tabiatni faqat iqtisodiy resurs sifatida emas, mustaqil qadriyatga ega hayotiy muhit sifatida qabul qilishni talab etadi. V. Plamvudning inson va tabiat o‘rtasidagi dualistik munosabatni qayta ko‘rib chiqish haqidagi qarashlari bu tamoyilning falsafiy asosini tashkil etadi [9]. Bu g‘oya o‘zbek xalqining tabiatni asrab-avaylash, suv va yerni e’zozlash an’analari bilan ham hamohang.

Ehtiyotkorlik tamoyili. Bu tamoyil ekologik xavflar yuzasidan to‘liq ilmiy aniqlik bo‘lmagan holatlarda ham jiddiy va qaytarilmas zararning oldini olishga qaratilgan. 1992-yilgi Rio deklaratsiyasining 15-tamoyilida jiddiy yoki qaytarilmas zarar xavfi mavjud bo‘lganda to‘liq ilmiy aniqlik yo‘qligi samarali choralarni kechiktirishga asos bo‘lmasligi belgilangan [15]. G. Orijji H. Yonasning “qo‘rquv evristikasi” g‘oyasiga tayanib, ehtiyotkorlik tamoyilini halokatli va qaytarilmas xavflar uchun asosli yondashuv sifatida himoya qiladi [10; 16]. Uning mohiyati rivojlanishni cheklash emas, xavf-xatarni oldindan baholash va mas’uliyatli qaror qabul qilishdan iborat.

Shunday qilib, ekologik ratsionallikning qadriyatli asoslari samaradorlik va rivojlanish mezonlarini ekologik xavfsizlik, ijtimoiy adolat va avlodlar manfaati bilan muvofiqlashtiradi.

3. Ekologik ratsionallikning me’yoriy va institutsional mexanizmlari. Ekologik ratsionallik nazariy bilim yoki axloqiy e’tiqod darajasida qolib ketsa, uning ijtimoiy ta’siri cheklangan bo‘ladi. Uning amaliy ahamiyati ekologik qadriyatlarning huquqiy normalar, boshqaruv qoidalari va institutsional mexanizmlarga aylanishi bilan belgilanadi. Bu jarayonda to‘rtta daraja ajratiladi. Axloqiy daraja ekologik burch, vijdon va ehtiyotkorlik tamoyillarining

shakllanishini qamrab oladi. Huquqiy daraja ekologik huquq va majburiyatlarning qonunchilikda mustahkamlanishini anglatadi. Siyosiy-boshqaruv darajasi ekologik mezonlarning davlat siyosati va boshqaruv qarorlariga kiritilishini nazarda tutadi. Madaniy-ma'rifiy daraja esa ekologik madaniyat va kundalik xulq-atvor standartlarining shakllanishini o‘z ichiga oladi. Bu darajalar bir-birini to‘ldiradi va birgalikda ekologik mas'uliyatning yaxlit tizimini hosil qiladi.

Ekologik ratsionallikning muhim masalalaridan biri individual va institutsional mas'uliyat nisbatidir. Individual ekologik mas'uliyat insonning kundalik faoliyati, iste'mol madaniyati va tabiatga munosabatida namoyon bo‘ladi. Institutsional mas'uliyat esa davlat organlari, tashkilotlar, korporatsiyalar va boshqa ijtimoiy institutlarning o‘z faoliyatining ekologik oqibatlari uchun javobgarligini anglatadi. Bizning fikrimizcha, zamonaviy ekologik muammolarni faqat individual xulq-atvorni o‘zgartirish orqali hal etib bo‘lmaydi, chunki ekologik jihatdan muhim qarorlarning katta qismi institutsional darajada qabul qilinadi. Shu bois ekologik mas'uliyatni boshqaruv tizimi, huquqiy tartibga solish va jamoatchilik nazorati bilan uyg‘unlashtirish zarur. T. Heyl ta'kidlaganidek, "uzoq muammolar"ni hal etish uchun institutlar o‘z qarorlarining uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olishga majbur qiluvchi tartiblarga ega bo‘lishi lozim [12].

Shaffoflik, ilmiy asoslanganlik, manfaatdor tomonlarning ishtiroki va jamoatchilik bilan muloqot ekologik qaror qabul qilishning zarur shartlaridir. Bunday yondashuv qarorning mazmunan ham, protsessual jihatdan ham asoslanganligini ta'minlaydi. A. Nyorstrem va hammualliflar barqarorlik tadqiqotlarida bilimni olimlar, boshqaruv organlari va jamoatchilik ishtirokida birgalikda yaratish kontekstga asoslanganlik, plyuralizm, maqsadga yo‘naltirilganlik va interaktivlik tamoyillariga tayanishi lozimligini ko‘rsatadi [17]. Bu ekologik ratsionallikning ilmiy va ijtimoiy jihatlarini bir-biriga yaqinlashtiradi. Ekologik mezonlarni iqtisodiyot, energetika, transport, qishloq xo‘jaligi, shaharsozlik va ta'lim sohalariga kiritish ham ekologik ratsionallikning institutsional sharti hisoblanadi.

4. Ekologik ratsionallikning xalqaro amaliyotda namoyon bo‘lishi. Ekologik ratsionallik tamoyillari xalqaro ekologik siyosat va boshqaruv mexanizmlarida ham aks etmoqda. Birinchi misol ehtiyotkorlik tamoyilidir. Rio deklaratsiyasida mustahkamlangan bu tamoyil keyinchalik ko‘plab xalqaro va milliy hujjatlarga kiritildi hamda ilmiy noaniqlikni harakatsizlik uchun asos qilib olmaslikni talab qiladi [15; 16].

Ikkinchi misol iqlim siyosati bilan bog‘liq. 2015-yilgi Parij kelishuvi global o‘rtacha haroratning oshishini sanoatlashuvdan oldingi darajaga nisbatan 2 °C dan ancha past darajada ushlab turish va uni 1,5 °C bilan cheklashga harakat qilishni maqsad qilib qo‘ydi [18]. Kelishuvda davlatlarning umumiy, ammo tabaqalashtirilgan mas'uliyati va milliy imkoniyatlari e'tirof etilgan. Bu ekologik mas'uliyatni davlatlar o‘rtasida adolatli taqsimlash va uzoq muddatli oqibatlarni hisobga olish g‘oyasining institutsional ifodasidir.

Uchinchi misol iqtisodiy modelni qayta ko‘rib chiqish bilan bog‘liq. K. Reyvortning “donut iqtisodiyoti” modeli iqtisodiy faoliyatni ijtimoiy asos va ekologik chegara oralig‘idagi xavfsiz makonda tashkil etishni, ishlab chiqarish va iste’molni regenerativ, ya’ni resurslarni qayta tiklovchi tamoyil asosida qurishni taklif qiladi [19]. To‘rtinchi misol ESG tamoyillaridir: korporativ boshqaruvda ekologik, ijtimoiy va boshqaruv mezonlarini hisobga olish iqtisodiy faoliyat natijalarini kengroq mezonlar asosida baholash imkonini beradi [20]. Bu misollar ekologik ratsionallikning nazariy qadriyatlari amaliy boshqaruv va iqtisodiy mexanizmlarga aylanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

5. O‘zbekiston tajribasi. Ekologik ratsionallik g‘oyalari O‘zbekistonning ekologiya sohasidagi davlat siyosatida ham o‘z aksini topmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi sohani tarmoqlararo yondashuv asosida rivojlantirish, barqaror rivojlanish bo‘yicha milliy maqsadlarga erishish va xalqaro hamkorlikni kengaytirishni ko‘zda tutadi [21]. 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son Qaror bilan 2030-yilgacha aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi tasdiqlanib, ta’lim tizimida ekologik ta’lim-tarbiyani mustahkamlash vazifasi belgilandi [22]. Bu hujjatlar ekologik ratsionallikning madaniy-ma’rifiy va institutsional darajalarini bevosita qamrab oladi.

Xalqaro maydonda O‘zbekiston tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasi 2021-yil 18-mayda Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e’lon qilish to‘g‘risidagi 75/278-son rezolyutsiyani qabul qildi [23]. Bu tashabbus mintaqaviy ekologik muammoni global birdamlik va xalqaro hamkorlik asosida hal etishga qaratilgan bo‘lib, ekologik ratsionallikning global birdamlik tamoyiliga mos keladi. Suv resurslaridan oqilona foydalanish, cho‘llanishga qarshi kurash va “yashil” iqtisodiyotga o‘tish kabi yo‘nalishlar ham ekologik mas’uliyatni institutsional darajada mustahkamlashni talab etadi.

Muhokama. O‘tkazilgan tahlil ekologik ratsionallikni an’anaviy ratsionallikning oddiy kengaytmasi sifatida emas, uning mazmunan va metodologik jihatdan qayta tashkil etilgan shakli sifatida talqin qilish imkonini beradi. Birinchidan, ekologik ratsionallikda samaradorlik va maqbullik mezonlari yagona tizimga birlashtiriladi: qarorning iqtisodiy yoki texnologik jihatdan samarali bo‘lishi uning ekologik jihatdan oqilona ekanini avtomatik ravishda anglatmaydi. Ikkinchidan, ekologik mas’uliyatning vaqt va makon chegaralari kengayadi. An’anaviy mas’uliyat ko‘pincha faoliyatning bevosita natijalari bilan cheklansa, ekologik ratsionallik kelajak avlodlar, global hamjamiyat va ekotizimlar manfaatini ham hisobga olishni talab etadi. Uchinchidan, ekologik qadriyat va me’yorlar huquqiy hamda boshqaruv mexanizmlari bilan mustahkamlanmasa, ularning amaliy samarasi past bo‘lib qoladi. To‘rtinchidan, inson va tabiat munosabatlarining koevolyutsion modeliga o‘tish zarur: taraqqiyot tabiiy tizimlarning

barqarorligini buzish hisobiga emas, ular bilan uyg‘unlikda amalga oshirilishi lozim. I. Skuns va hammualliflar barqarorlikka o‘tishni strukturaviy, tizimli va imkoniyat yaratuvchi yondashuvlar uyg‘unligida ko‘rib, bilimlar xilma-xilligi va rivojlanish yo‘llarining ko‘pligini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [24]. Bu ham ekologik ratsionallikni yagona texnik retsept emas, ko‘p darajali tafakkur tizimi sifatida tushunishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu xulosalar asosida ekologik ratsionallikning besh komponentli integrativ modelini taklif etamiz. Model kognitiv, aksiologik, normativ, institutsional va prognostik komponentlardan iborat bo‘lib, ularning har biri uchun amaliy mezon va joriy etish mexanizmi belgilandi (2-jadval).

2-jadval. Ekologik ratsionallikning integrativ modeli (muallif ishlanmasi)

Komponent	Mazmuni	Amaliy mezon	Joriy etish mexanizmi
Kognitiv	Ekologik jarayonlar va sabab-oqibat bog‘liqliklarini ilmiy anglash	Qaror ilmiy ma’lumot va ekologik monitoring natijalariga tayanadimi	Ekologik monitoring, fanlararo ekspertiza, ochiq ekologik ma’lumotlar
Aksiologik	Barqarorlik, adolat, mas’uliyat va global birdamlik qadriyatlarini e’tirof etish	Qaror kelajak avlodlar va zaif guruhlar manfaatiga zid emasmi	Ekologik ta’lim, axloq kodekslari, ijtimoiy-ma’naviy targ‘ibot
Normativ	Faoliyatning maqbul chegaralari va mas’uliyat mezonlarini belgilash	Ekologik normativ va standartlarga muvofiqlik	Ekologik qonunchilik, normativlar, javobgarlik choralari
Institutsional	Ekologik qadriyatlarni boshqaruv va huquqiy tizimga joriy etish	Mas’ul organ, hisobdorlik va jamoatchilik ishtiroki mavjudligi	Ekologik ekspertiza, jamoatchilik muhokamasi, idoralararo muvofiqlashtirish
Prognostik	Qarorlarning uzoq muddatli ekologik va ijtimoiy oqibatlarini oldindan baholash	Uzoq muddatli va qaytarilmas xavflar baholanganmi	Strategik ekologik baholash, ssenariy tahlili, ehtiyotkorlik tamoyili

Model ekologik ratsionallikning nazariy mazmunini amaliy ijtimoiy mexanizmlar bilan bog‘laydi. Komponentlar ketma-ket emas, bir vaqtda amal qiladi: masalan, prognostik baholashsiz normativ chegara asossiz bo‘lib qoladi, institutsional mexanizmsiz esa aksiologik qadriyatlar deklaratsiya darajasida qoladi. O‘zbekiston sharoitida model ekologik konsepsiya va dasturlarning ijrosini baholashda, ekologik ta’lim mazmunini ishlab chiqishda hamda boshqaruv qarorlarining ekologik oqibatlarini oldindan tahlil qilishda qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, u nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, taklif etilgan model empirik jihatdan sinovdan o‘tkazilmagan. Ikkinchidan, xalqaro amaliyotdan olingan misollar tasviriy maqsadda keltirilgan va ularning samaradorligi alohida baholanmagan. Kelgusi tadqiqotlarda modelni muayyan sohalar (suv xo‘jaligi, shaharsozlik,

ta’lim) misolida sinash va komponentlar bo‘yicha o‘lchanadigan indikatorlar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Xulosa. O‘tkazilgan ijtimoiy-falsafiy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Ekologik ratsionallik instrumental tafakkur chegaralaridan chiqib, inson, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni tizimli anglashga asoslangan mustaqil ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. U instrumental ratsionallikdan oqilonalik mezoni, vaqt ufqi, hisobga olinadigan oqibatlar, tabiatga munosabat va mas’uliyat subyekti bo‘yicha farqlanadi.

2. Ekologik ratsionallikning mohiyati uning tizimlilik, aksiologik yo‘naltirilganlik, me’yoriylik va koevolyutsionlik xususiyatlarining birligida ifodalanadi.

3. Barqarorlik, avlodlararo adolat, global birdamlik, tabiatning ichki qadriyatini e’tirof etish va ehtiyotkorlik tamoyili ekologik ratsionallikning qadriyatli asoslarini tashkil etadi.

4. Ekologik mas’uliyatni individual xulq-atvor bilan cheklash yetarli emas. Uni davlat organlari, ijtimoiy institutlar, korporativ tuzilmalar va xalqaro hamkorlik mexanizmlari darajasida institutsionallashtirish zarur.

5. Ekologik ratsionallikning amaliy samaradorligi huquqiy tartibga solish, ekologik monitoring, shaffof boshqaruv, jamoatchilik ishtiroki va uzoq muddatli oqibatlarni baholash mexanizmlarining uyg‘unligiga bog‘liq. Taklif etilgan besh komponentli integrativ model (kognitiv, aksiologik, normativ, institutsional va prognostik) bu mexanizmlarni yagona tizimda ko‘rish imkonini beradi.

Amaliy takliflar: ekologik mezonlarni davlat va jamoat boshqaruvi qarorlarini baholash tizimiga kengroq kiritish; ekologik mas’uliyat va avlodlararo adolat tamoyillarini oliy ta’lim muassasalarining ijtimoiy-gumanitar fanlar dasturlarida, jumladan huquqni muhofaza qilish sohasi kadrlarini tayyorlashda mustahkamlash; ekologik qarorlar qabul qilishda institutsional hisobdorlik va jamoatchilik muhokamasi mexanizmlarini yanada takomillashtirish; strategik ekologik baholash amaliyotida ehtiyotkorlik tamoyilini izchil qo‘llash; aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi ijrosini baholashda taklif etilgan model mezonlaridan foydalanish.

Ekologik ratsionallik inson va tabiat munosabatlarini hukmronlik va ekspluatatsiya mantig‘idan o‘zaro mas’uliyat va koevolyutsion rivojlanish tamoyillariga o‘tkazishni talab qiladi. Bu o‘tish huquqiy, boshqaruv va ta’lim mexanizmlari birgalikda ishlagandagina amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. United Nations. Global Sustainable Development Report 2023: Times of Crisis, Times of Change – Science for Accelerating Transformations to Sustainable Development. – New York: United Nations, 2023.

2. Rockström J., Steffen W., Noone K. et al. A safe operating space for humanity // Nature. – 2009. – Vol. 461, № 7263. – P. 472–475. – DOI: 10.1038/461472a

3. Brandom R.B. A Spirit of Trust: A Reading of Hegel's Phenomenology. – Cambridge (MA): Belknap Press of Harvard University Press, 2019. – 836 p.

4. Jaeggi R. Critique of Forms of Life. – Cambridge (MA): Belknap Press of Harvard University Press, 2018. – 416 p.

5. Rosa H. Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 554 p.

6. Sachs J.D. The Age of Sustainable Development. – New York: Columbia University Press, 2015. – 543 p.

7. Weiss E.B. In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity. – Tokyo: United Nations University; Dobbs Ferry (NY): Transnational Publishers, 1989. – 385 p.

8. Gardiner S.M. A Perfect Moral Storm: The Ethical Tragedy of Climate Change. – New York: Oxford University Press, 2011. – 489 p.

9. Plumwood V. Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason. – London; New York: Routledge, 2002.

10. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 255 p.

11. Folke C., Polasky S., Rockström J. et al. Our future in the Anthropocene biosphere // Ambio. – 2021. – Vol. 50, № 4. – P. 834–869. – DOI: 10.1007/s13280-021-01544-8

12. Hale T. Long Problems: Climate Change and the Challenge of Governing across Time. – Princeton: Princeton University Press, 2024. – 256 p.

13. Habermas J. The Postnational Constellation: Political Essays / transl. by M. Pensky. – Cambridge (MA): MIT Press, 2001. – 190 p.

14. Zürn M. A Theory of Global Governance: Authority, Legitimacy, and Contestation. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 336 p.

15. United Nations. Rio Declaration on Environment and Development // Report of the United Nations Conference on Environment and Development (Rio de Janeiro, 3–14 June 1992). – A/CONF.151/26 (Vol. I). – New York: United Nations, 1992.

16. Origgi G. Fear of principles? A cautious defense of the Precautionary Principle // Mind & Society. – 2014. – Vol. 13, № 2. – P. 215–225.

17. Norström A.V., Cvitanovic C., Löf M.F. et al. Principles for knowledge co-production in sustainability research // Nature Sustainability. – 2020. – Vol. 3, № 3. – P. 182–190. – DOI: 10.1038/s41893-019-0448-2

18. United Nations. Paris Agreement. – Paris, 12 December 2015. – URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf

19. Raworth K. Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. – London: Random House Business, 2017. – 384 p.

20. Serafeim G. Purpose and Profit: How Business Can Lift Up the World. – New York: HarperCollins Leadership, 2022. – 224 p.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/4574008

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori. – URL: https://lex.uz/docs/7528761

23. United Nations General Assembly. Resolution 75/278. Declaring the Aral Sea region a zone of ecological innovations and technologies (adopted on 18 May 2021). – A/RES/75/278. – New York: United Nations, 2021. – 3 p.

24. Scoones I., Stirling A., Abrol D. et al. Transformations to sustainability: combining structural, systemic and enabling approaches // Current Opinion in Environmental Sustainability. – 2020. – Vol. 42. – P. 65–75. – DOI: 10.1016/j.cosust.2019.12.004